

CATEGORIA GRAMATICALĂ A GENULUI ÎN GRAIURILE LIPOVENEȘTI

DE

ANDREI IVANOV

În cadrul mai larg al preocupărilor de slavistică din România, graiurile lipovenești devin obiectul unor cercetări științifice abia spre sfârșitul anilor '50, domeniile de investigație, în ordinea priorității lor cronologice, fiind cele ale foneticii și fonologiei, lexicului (cu accent sporit asupra onomasticii) și gramaticii (inorfologiei), circumscrise, de regulă, la un singur grai.

Cercetarea noastră, desfășurată mai ales între anii 1967—1976, a avut drept obiect un aspect gramatical, morfosintactic prin implicațiile sale, și anume genul gramatical, cu accent special asupra genului neutru al substantivelor, extinzând aria de investigații asupra tuturor graiurilor lipovenești, prin selectarea celor mai reprezentative unități dialectale din două zone teritoriale de bază — Dobrogea, pe de o parte, Moldova și Bucovina, pe de alta.

Alegerea temei de cercetare a fost determinată nu numai de opinia noastră privind compatibilitatea acestei categorii lingvistice cu noțiunea de *evoluție* mai accentuată față de alte categorii gramaticale, mai cu seamă în condițiile existenței divergente a unor idiomuri cum sînt cele lipovenești, cît și de faptul că ea ar putea beneficia pentru prima oară, după cunoștințele noastre, de o abordare *in extenso*.

Unele rezultate ale cercetării au fost expuse în cîteva articole publicate¹. În comunicarea de față ne vom opri mai cu seamă asupra metodologiei pe care am adoptat-o pentru adunarea și tratarea materialului cules pe teren și care ne-a permis să tragem concluzii de ordin particular și general în legătură cu fenomenul studiat.

¹ Vezi lucrările noastre: *Genul neutru într-un grai velicorus de tip divergent*, în SCL, 1967, nr. 5, p. 555—561; *Despre iterația morfematică (cu privire specială asupra genului neutru în unele graiuri lipovenești)*, „Analele Universității din București. Limbi slave”, XVIII, 1969, p. 57—63; *Sineretismul cazual în flexiunea substantivelor feminine dintr-un grai lipovenesc*, în vol. *Limba rusă*, Centrul de multiplicare al Universității din București, 1975, p. 111—118; *Aspectele paradigmatic și sintagmatic ale genului gramatical în graiurile ruse din România (Cu privire specială asupra genului neutru)*, în vol. *Probleme de rusistică și lingvistică generală*, Tipografia Universității din București, 1976, p. 197—209; *Puncte de vedere asupra dispariției genului neutru în unele graiuri est-slave*, în vol. *Probleme de filologie rusă*, Tipografia Universității din București, 1977, p. 131—148.

Au fost cercetate graiurile lipovenești din următoarele localități : Carca-
liu (idiolectul autorului), Chilia Veche, Jurilovca (actuala Unirea), Mahmudia,
Mila 23, Periprava, Sarichioi, Slava Cercheză, Slava Rusă, Sfistofca (jud.
Tulcea), Brătești, Tîrgul Frumos (jud. Iași), Dumasca, Vaslui (jud. Vaslui),
Roman (jud. Neamț), Climăuți, Lipoveni, Manolea (jud. Suceava).

Studiul sistemelor și al structurilor, fonologice ori morfologice, ale
unui ansamblu de unități dialectale ce se caracterizează prin a s e m ă n ă r i
și deosebiri structurale, se face, în ultima vreme, aplicîndu-se unul
din următoarele două procedee : fie că se construiește mai întîi un sistem
general, abstract denumit și sistem maximal sau metasis-
tem², pentru a se ajunge la analiza comparativă a sistemelor particu-
lare — fie, invers, se obține descrierea unui sistem particular (denumit,
convențional, sistemul A), bine cunoscut cercetătorului, reprezentînd adesea
idiolectul acestuia, după care se trece la analiza sistemului maximal, denumit
în aceste cazuri d i a s i s t e m sau, mai rar, g e o s i s t e m³. Atît sistemul
maximal, în primul caz, cît și sistemul A, în cel de-al doilea caz, sînt folosite
ca etaloane în descrierea comparativă a sistemelor particulare, căci grai-
urile locale, varietățile locale au și ele sisteme proprii⁴. Folosirea sistemului
maximal în descrierea ansamblului de graiuri are ca bază raportul de i n c l u -
s i u n e existent între un fapt general și unul individual, precum și dorința
dialectologului descriptivist de a obține o formalizare cît mai eficientă a
structurilor și sistemelor date. Cînd însă unul din sistemele concrete reprezintă
idiolectul cercetătorului, atunci, în faza a doua a descrierii, se utilizează scheme
ale acestui sistem folosit ulterior ca etalon, ca mijloc de reperare a faptelor
similare din alte sisteme, stabilindu-se în final trăsături comune și diferite.

În ce ne privește, am utilizat, *mutatis mutandis*, ca punct de plecare și
ca sistem de referință (= etalon) schema idiolectului nostru : pornind de la
sistemul particular A am ajuns, prin procedeu deductiv, la diasistem, iar de
aici la sisteme individuale.

Reprezentînd, în planul expresiei, „suma teoretică a mulțimilor de
elemente“⁵, în cazul de față a mulțimilor unei categorii gramaticale pentru
mai multe unități dialectale, diasistemul se obține prin operații de selectare
a elementelor comune, ce conferă ansamblului de graiuri caracterul de c o n -
t i n u i t a t e. El se obține de asemenea și prin inventarierea elementelor de
d i s c o n t i n u i t a t e (a elementelor discrete), dinainte înregistrate pentru
fiecare idiom în parte. Analiza noastră s-a efectuat astfel în trei faze : (1)
înregistrare de elemente concrete, (2) construire de scheme la nivel de dia-

² Vezi, de ex., С.В. Бромлей, И.Н. Булатова, *Об эталоне сопоставительного описания морфологии русских говоров*, ВЯ 4, 1965, p. 74—79 ; Р. И. Аванесов, *Русская литературная и диалектная фонетика*, Moscova, 1974, p. 160.

³ Vezi Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Fonomorfologie aramână. Studiu de dialectologie structurală*, București, 1968, p. 17.

⁴ Cf. Р.И. Аванесов, *Описательная диалектология и история языка*, în vol. *Славянское языкознание. V Международный съезд славистов*, Moscova, 1963, p. 293—319 ; А. Аврам, *Despre dialectologia structurală*, în vol. *Elemente de lingvistică structurală*, București, 1967, p. 182.

⁵ Cf. С.В. Бромлей, И.Н. Булатова, *Очерки морфологии русских говоров*, Moscova, 1972, p. 10.

sistem și (3) obținere de sisteme concrete, individuale. Ne vom opri, în continuare, asupra fiecărei faze.

Realitatea concretă de pe teren ne-a impus să folosim, drept sursă comună de înregistrare a materialului dialectal, codul lingvistic (varianta orală), și nu codul de semne (varianta scrisă) al idiomurilor, iar dirijarea înregistrării a fost posibilă grație folosirii unui chestionar alcătuit în limba română și cuprinzând 118 substantive de gen neutru. Aceste substantive, însoțite de un determinant (adjectival, pronominal sau verbal), erau introduse în scurte enunțuri și trecute prin toate cazurile (zone paradigmatică). Informatorii, reprezentând ambele sexe, trei generații diferite și, pe cât posibil, ocupații diferite, au fost solicitați să transpună în graiul lor natal enunțurile, urmărindu-se astfel comportarea paradigmatică și sintagmatică a substantivelor neutre. Întrucît „categoriile gramaticale sînt noțiuni care se exprimă cu ajutorul morfemelor“, iar „genul ... gramatical este o chestiune de acord“⁶, s-a căutat ca determinanții să reprezinte lexeme relevante din punct de vedere al opoziției de gen. De pildă, *bAl'sája* are formantul gramatical (-ája) *marcat* (intens) suprasedgmental, față de *krásnyja*, unde același formant (-yja) este *nemarcata* (extens), suspendînd opoziția neutru / feminin și realizînd opoziția non-masculin / masculin. Să comparăm și sintagmele *krásnyja jáblyka* „măr roșu“ și *krásnyja blúza* „bluză roșie“, pe de o parte, unde determinanții și determinanții au mărci gramaticale nemarcate, exprimînd două genuri — feminin și neutru —, și *krásny cvel* „culoare roșie“, opusă lor în acest sens. Determinanții adjectivali exprimă opoziția de gen ternară numai la nominativ și acuzativ (*bAl'sája (lótka)* „barcă mare“ / *bAl'sója (vAknó)* „fereastră mare“ / *bAl'sój (γórYT)* „oraș mare“ sau *bAl'súju (lótku)* / *bAl'sója (vAknó)* / *bAl'sój (γórYT)*). Formele de trecut ale verbelor realizează atît opoziția binară non-masculin/masculin, de pildă, (*Aná, Anó*) *vjšychla* „ea, el s-a uscat“ / *von vjšych* „el s-a uscat“, cît și opoziția ternară feminin/neutru/masculin: (*Aná*) *dašlá* / (*Anó*) *dašló* / (*von*) *dašól* „el, ea a ajuns“.

Substantivele pot fi înzestrate cu morfeme exprimînd, în anumite zone paradigmatică, opoziția fie binară (masculin, neutru / feminin), fie ternară (masculin / neutru / feminin) a categoriei genului.

Dubla comportare a morfemelor gramaticale, mai exact exprimarea completă sau incompletă a categoriei gramaticale a genului atît în planul paradigmatic, cît și în cel sintagmatic, se află în legătură cu raportul dintre morfeme invariante și morfeme variabile. Morfemul invariant [-Ø], bunăoară, se realizează ca [-ó] (*ka'Asó* „roată“) sau ca [-'ó] (*b'Al'ó* „rufărie“, „lenjerie“). Este evident că nivelul morfologic are ca bază aici nivelul fonologic, raportul dintre fonem și sunet.

Dar legătura dintre cele două nivele uneori poate fi aparentă. Așa, de exemplu, fonemul /a/ se regăsește în [-á] (*kAzá* „capră“) [-'á] (*z'Aml'á* „pămînt“), [-a] (*ál'ica* „stradă“), [-'a] (*bán'a* „baie“). Din punct de vedere fonologic, am putea exemplifica și cu lexemele *slóga* „cuvînt“ și *mór'a* „mare“. În plan morfematic însă, ultimele două cuvinte nu pot constitui exemple

⁶ J. Vendryès, *Le langage*, Paris, 1921, p. 106 sau, altfel formulat, H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte* (ed. rusă, Moscova, 1960, p. 316).

pentru a demonstra realizarea concretă a morfemului $[-a]$ ca $[-a]$ (*úlica*) sau $[-'a]$ (*bán'a*), intrucit, trecind la planul sintagmatic, ele nu pot fi ocurente în sintagmele de tipul *šyrókYju úl'icu* sau *l'óplYju bán'u*.

Această situație a impus respectarea următoarelor două etape de bază în analiza categoriei gramaticale a genului și îndeosebi a subcategoriei ei — genul neutru în graiurile lipovenesti⁷: (a) inventarierea alomorfelor și (b) reducerea alomorfelor la morfeme invariabile, ambele etape întâi la nivelul sistemului etalon, iar apoi la cel al *diasistemului dialectal divergent*. Variantele morfematice (alomorfe) se inventariază și se reduc la invariante, respectându-se ordinea ierarhică a nivelelor gramaticale: nivel paradigmatic (atît al determinanților, cît și al determinantilor) și nivel sintagmatic.

Astfel, în sistemul-etalon, ca să ne referim aici în detaliu numai la acesta, au fost identificate, pentru nominativ singular, pe baza unui anumit număr de *s u b s t a n t i v e*, următoarele nouă morfeme gramaticale: $[-\emptyset]$ (*stol-\emptyset*)⁸, $[-'\emptyset]$ (*kon'-\emptyset*, *kravát'-\emptyset*), $[-j]$ (*sará-j*), $[-ó]$ (*vAkn-ó*), $[-'ó]$ (*ruž'-ó*), $[-á]$ (*ruk-á*), $[-'á]$ (*svin'-á*), $[-a]$ (*xát-a*, *mýl-a*), $[-'a]$ (*bán'-a*, *mór'-a*).

Trecind substantivele respective și prin celelalte verigi ale paradigmei lor de singular, am obținut inventarul complet al morfemelor, din care, procedînd la reducerea variantelor la invariante, a reieșit următorul tablou al morfemelor gramaticale ale substantivelor: $[-\emptyset]$ (*stol-\emptyset*), $[-'\emptyset]$ (*kon'-\emptyset*, *kravát'-\emptyset*), $[-j]$ (*sará-j*), $[-o]$ (*vAkn-ó*), $[-'ó]$ (*ruž'-ó*), $[-a]$ (*mýl-a*), $[-'a]$ (*mór'-a*), $[-á]$ (*ruk-á*), $[-'á]$ (*svin'-á*), $[-a]$ (*xát-a*), $[-'a]$ (*bán'-a*).

Prin aceeași succesiune a etapelor de analiză a morfemelor s-a obținut și pentru anumite categorii de *d e t e r m i n a n ț i* inventarul morfematic. De exemplu, pentru pronumele posesive: $[-j]$ (*mo-j*), $[-j\acute{o}]$ (*mA-j\acute{o}*), $[-ja]$ (*mA-já*). Contextele-diagnostice am pus în evidență, pentru toate zonele paradigmatiche, următoarele posibilități de ocurență a morfemelor gramaticale ale pronomelor posesive și substantivelor: $[-j]$ + (a) $[-\emptyset]$ (*moj dom*), $[-'\emptyset]$ (*moj kon'*, *moj kravát'*), (b) $[-o]$ (*moj vAknó*), $[-'ó]$ (*moj ruž'ó*), $[-a]$ (*moj mýla*), (*moj mór'a*).

Prin urmare, în sistemul dialectal A, folosit de noi în cercetare ca sistem-etalon, categoria gramaticală a genului este un subsistem *b i n a r*, opunînd două componente constitutive ale lui: *genul masculin* și *genul feminin*, în virtutea faptului că substantivele cu marca gramaticală $[-o]$ (substantive neutre) au abandonat tradiționalul regim sintagmatic, relevant doar la nominativ-acuzativ, și l-au adoptat pe cel specific substantivelor în $[-\emptyset]$.

În cadrul sistemului dialectal *m a x i m a l* (= *diasistem dialectal*) se desprind, în afara sistemului A, două zone dialectale, exprimînd tot atîtea modele ale opoziției constituenților categoriei gramaticale a genului: zona dialectală din sud-estul țării (*ZD₁*) și zona dialectală din nord-estul țării (*ZD₂*).

În graiurile dobrogene (*ZD₁*), cu excepția graiului de la Carcaliu, substantivele în discuție manifestă o pronunțată aderență la modelul paradigmatic și sintagmatic specific substantivelor feminine. De exemplu: *Ty n'i znájiš*

⁷ Un model, incontestabil reușit, de analiză structurală de acest gen, aplicată la aromână, ni-l oferă Matilda Caragiu-Marioțeanu, *op. cit.*

⁸ Lexemele sint redată aici prin notarea lor fonetică simplificată.

γór'u mAjú „Tu nu cunoști necazul meu“ (Jurilovca-Unirea), *Ja prišlá s ad'ijály bAl'sšáj* „Eu am venit cu o plapumă mare“ (Mila 23), *Is stády idut' dva čobána* „Cu turma merg doi ciobani“ (Sarichioi, Jurilovca-Unirea, Slava Rusă, Slava Cercheză). După cum se vede, constatarea privește substantivele cu desinența *atonă*, căci cele cu desinența *accentuată* păstrează, în marea majoritate a cazurilor, vechiul model paradigmatic și sintagmatic, creînd chiar incongruențe gramaticale de tipul *Ja p'u krásnyju vinó* „Eu beau vin roșu“ (Jurilovca-Unirea), de unde și concluzia asupra rolului factorului supra-segmental în evoluția gramaticală a substantivelor neutre în graiurile ruse de tip divergent.

Mult mai fidele tradiționalei scheme paradigmatico-sintagmatice se dovedesc a fi substantivele „neutre“ din graiurile din Moldova. Doar cel de la Brătești manifestă tendința de a îngloba aceste substantive în categoria celor masculine.

Așadar, opoziția *ternară* a termenilor categoriei gramaticale a genului, proprie mării majorității a graiurilor velicoruse convergente, în graiurile lipovenești (rusești de tip divergent) (1) fie că a devenit *binară*, (2) fie că este pe cale de a deveni binară, paralel cu (3) păstrarea, în graiurile din nord-estul țării, a modelului tradițional.

ГРАММАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ РОДА В ЛИПОВАНСКИХ ГОВОРАХ РЕЗЮМЕ

Исходя из диалектного эталона, отражѐнного в родном говоре автора данной статьи, мы построили максимальную русско-липованскую морфемную систему существительных и их определителей, а затем из неё были выведены и соответствующие частные подсистемы.

Это позволило выявить трёхчленную систему грамматической категории рода, основанную на противопоставлении мужского, среднего и женского родов и характеризующую северовосточную группу липованских говоров. Ср., например, *Поедем у той горыд/Дай толстыя одеяло/Он сел у большую лодку*, и другую двучленную с противопоставлением мужского рода женскому:

а) *Поедем у той горыд/Дай толстыю одеялу/Он сел у большую лодку*, свойственную подавляющему большинству добруджанских говоров.

б) *Поедем у той горыд, Дай толстый одеяло/Он сел у большую лодку*, характерную лишь говорам села Каркалиу уезда Тулча и села Брăтешти уезда Яссы.

Facultatea de Limbi Străine
București, str. Edgar Quinet, nr. 5—7